

Edin Mutapčić¹

PRAVNO-HISTORIJSKI KONTEKST AGRARNE REFORME U BiH POSLIJE PRVOG SVJETSKOG RATA

Abstrakt

Agrarna reforma je, iako sa civilizacijskog aspekta opravdana socijalna mjera u Bosni i Hercegovini, između dva svjetska rata doživjela jednu od svojih najvećih zloupotreba. Težište agrarne reforme sprovedeno je u još predparlamentarnom periodu. Na taj način država svojim mjerama ostavlja veliki dio ranijih zemljoposjednika na ivici egzistencije, oduzimajući im njihovu cjelokupnu imovinu. Ove državne mjere prouzrokovale su konstantno opadanje poljoprivredne proizvodnje, kao i obradivog zemljišta.

Ključne riječi: *agrarna reforma, predvidovdanski period, nasilna reforma*

UVOD - NASTANAK AGRARNE PROBLEMATIKE NA TLU BOSNE I HERCEGOVINE

Agrarno pitanje na bosanskohercegovačkom prostoru kao predmet opštepolutičke borbe prisutno je još od prve polovine XIX stoljeća. Upravo sredinom tog stoljeća ono postaje predmetom radikalne političke borbe između zemljoposjednika koji u nacionalnom smislu proizilaze uglavnom iz bošnjačkog (muslimanskog) korpusa, dok su obrađivači zemlje uglavnom hrišćani. Razlozi za ovakvu podjelu vlasništva leže u organizaciji osmanske države koja po svom karakteru je bila multietnička, ali u religijskom smislu ona je bila islamska država. Upravo na tim principima se temeljilo i njeno zakonodavstvo. Kao takva, ova država je omogućila pripadnicima askera da uživaju feudalnu rentu (spahije), dok su obrađivači uglavnom bili nemuslimani. Usljed kriza koje se pojavljuju u Osmanskom carstvu javlja se proces čiflučenja koji je preuzimanjem tzv. tapijskog prava omogućio da se vladajući sloj postepeno iz posjednika (uživaoca rente) sve više pretvara u vlasnike. Sve je to dovodilo do međusobnih sukoba i pobuna seljaštva tako da u posljednjim decenijama osmanske vlasti dolazi do zakonodavne inicijative čije mjere će faktički ostati i tokom austrougarske vlasti. Od posebnog značaja su Ramazanski zakon², Saferska naredba³ i Ševalski zakon⁴.

AGRARNA REFORMA U OČIMA SAVREMENIKA (AUSTRO-UGARSKI PERIOD)

Uspostavljanjem svoje kontrole nad teritorijem Bosne i Hercegovine, Austrougarska monarhija, traži modalitete da riješi agrarno pitanje. Vjerovatno,

¹ Pravni fakultet Univerziteta u Tuzli

² Joseph von Hammer, Historija Turskog (Osmanskog) carstva, III, Zagreb 1979., str. 391-392.

³ Mustafa Imamović, Historija Bošnjaka, Bošnjačka zajednica kulture – Preporod, Sarajevo, 1997.(nadalje: Historija Bošnjaka), str. 340.; Vasilj Popović, Agrarno pitanje u Bosni i Turski neredi za vrijeme reformnog režima Abdul Medžida, SANU, posebna izdanja CL, knjiga 59, Beograd 1949., str. 272–290.).

⁴ Ferdo Hauptman, Bosanskohercegovački aga u procjepu između privredne aktivnosti i rentijerstva na početku 20. stoljeća, GDI BiH, broj 17, Sarajevo 1969., str. 30–33. (nadalje: F. Hauptman, n. dj.).

ključna stvar kada su u pitanju agrarno-pravni odnosi u vrijeme austrougarske vladavine jeste uspostavljanje gruntovnice. Upravo u gruntovnici, austrougarske vlasti su bosanskohercegovačkim zemljoposjednicima priznale pravo vlasništva i nad kmetovskim selištima (uz evidenciju kmetovskih odnosa u teretovnici), a sa druge strane su povoljnom kreditnom politikom pokušavale riješiti ove „individualno-pravne“ odnose.⁵

Što se tiče svoje zakonodavne aktivnosti, austrougarske vlasti, su uglavnom zadržale zakonodavstvo iz ranijeg osmanskog perioda.

Upravo iz navenog perioda proističu i djela koja razrađuju problematiku agrara i nude određena rješenja. Ta djela su više namijenjena dnevno-političkim i sličnim zahtjevima nego stvarno naučnim. Upravo sa aspekta konačne podjele zemlje, posebno ćemo se osvrnuti na djela dva autora:

Prvi je Đorđe Martinović koji, u djelu „Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini i načini njegova rješenja“, prikazuje nastanak bosanskog zemljoposjeda na sljedeći način: „Djedovi današnjih aga bili su vojnici turske imperije; u inijem krvavijem vremenima bio im je vječito mač izvan korica, tako da nijesu bili u stanju raditi o zemlji vršeći tu službu državnu. Raja nije imala dužnosti vojničke, pa je morala na drugi način poslužiti državi - hraneći joj vojnike, tj. dajući im dio nagrade svoga rada.“ U ovom djelu autor je ponudio i rješenje za podjelu zemljišta (kmetovskih selišta) na dvije ravnopravne polovine, od koje bi jedna polovina pripala kmetu, a druga zemljoposjedniku, s mogućnošću da jedni drugima isplate vrijednost njegovog dijela ovisno od interesa.⁶

Drugi autor je vrsni bosanskohercegovački polihistor Ćiro Truhelka. Osnovno njegovo djelo, iz oblasti agrara, je "Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini", u kojoj autor na preko stotinjak strana vrši analizu razvoja zemljišno-vlasničkih odnosa u Bosni i Hercegovini od srednjeg vijeka pa do početka XX stoljeća. Međutim, nešto kasnije, u vrijeme rasplamsane želje austrougarskih vlasti da izvrše konačnu likvidaciju feudalnih zemljoposjedničkih odnosa, ovaj autor predlaže otkup zemlje, u kojem preče pravo ima vlasnik od kmeta, ali, ukoliko između njih nije moguće postići dogovor, onda da se izvrši podjela po principu: 55,3% zemljoposjedniku i 44,7% kmetu.⁷

Svoje djelovanje na polju agrara austrougarske vlasti su pokušale riješiti donošenjem zakona koji će uz dosta povoljne uvjete omogućiti da se kmetovski odnos likvidira putem otkupa. Tako je, i pored snažne opozicije, Zakon o fakultativnom otkupu kmetova, apsolutnom većinom, izglasan na 87. sjednici bosanskohercegovačkog Sabora, 5. aprila 1911. godine, pod nazivom "Osnova zakona o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kmetovskih selišta u Bosni i Hercegovini", za koga su glasali svi muslimanski i hrvatski, te 11 srpskih poslanika Sabora.⁸ Ovim su austrougarske vlasti tražile srednji put u rješenju agrarnog pitanja. Po ovom Zakonu, kamata je smanjena na 4%, a rok vraćanja produžen na vrijeme od

⁵ Edin Mutapčić, Agrarna reforma u BiH i njeno zakonodavstvo (1918.-1941.), JU Biblioteka "Alija Isaković", Gradačac, 2007., str. 55-56.

⁶ Đorđe (Milošev) Martinović, Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini i način njegova rješenja, Cetinje 1909., str. 10 (nadalje: Đ. Martinović, n. dj.).

⁷ Dr. Ćiro Truhelka, Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, januar-jun 1915.

⁸ Milan Gaković, "Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini (1918.-1921.)", Prilozi, Godina VI, Broj 6, Sarajevo 1970., 9.-116.; (dalje: M. Gaković, n. dj.), str. 12.

30 do 50 godina.⁹ Treba napomenuti da je jednogodišnja rata, za otplatu posjeda, prema ovom zakonu, iznosila manje nego jednogodišnji hak. Međutim, bez obzira na navedeno, na taj se način od januara 1912. do kraja 1913. godine otkupilo 10.947 kmetovskih selišta.¹⁰ Razlazi za neuspjeh ovog srednjeg rješenja su svakako u pojačanom nacionalnom djelovanju koje je dolazilo iz susjedne Srbije.

Međutim, početak Prvog svjetskog rata uslovio je da upravo od ishoda istog ovisi i rješenje ovog problema na bosanskohercegovačkom prostoru. Pobjeda sila Antante i status susjedne Srbije u velikoj mjeri su uslovlili rješenje ovog problema. Da je sve bilo spremno da se otpočne sa agrarnom reformom, pokazuju djela koja su nastala u ovom periodu. Već 1919. godine pojavljuju se prva djela o agrarnoj reformi.

Tako u Sarajevu izlazi djelo Dragiše Lapčevića, "O agrarnom problemu", u kojem ovaj autor na devedesetak stranica govori o trenutnim agrarnim problemima na prostoru novonastale Kraljevine SHS. Djelo nastalo sa ciljem podgrijavanja nacionalnih strasti prema agrarnoj reformi, koja je već polahko uzimala svoje prve mjere. Navedenu činjenicu potvrđuje sljedeći citat: "Feudalni bošnjakluk, povučen u mračne kule i čardake koji se sami od sebe ruše i osipaju, bez volje i sposobnosti za rad, bez ljubavi za cjelokupnu zemlju, sa sebičnim moralom, ispaštajući teške grijehe, počinjene u prošlosti, i kapajući nad svojim griješnim hakom, koji je tako pakosno pogazio životne žile jednom velikom carstvu, počeo se je već odavno sam u sebi živ raspadati."¹¹

O agrarnoj reformi pisali su i oni koji su direktno učestvovali u sprovođenju iste. Tako socijalista Vitomir Korać, pobornik radikalne agrarne reforme, prikazuje radikalnu agrarnu reformu kao jedan neminovan proces za zdravu socijalnu i političku evoluciju zemlje. Njegovi stavovi su sasvim razumljivi ukoliko se uzme u obzir da je on glavni protagonista dva ključna dokumenta iz predparlamentarnog perioda kada je u pitanju agrarna reforma na prostoru Bosne i Hercegovine (Prethodnih odredbi i Beglučka uredba od 12. februara 1920. godine).¹² Među sudionike treba spomenuti i jednog od prvih ljudi demokratske stranke Slavka Šećerova koji je svakako u skladu sa stranačkim stavovima pristalica radikalne agrarne reforme.¹³

Sama implementacija agrarne reforme našla je svoje prve kritičare među suvremenicima. Tako ing. N. Cara u članku "Agrarna reforma i njene posljedice", upozorava na neracionalno dijeljenje zemlje, za potrebe agrarne reforme, ističući pri tome ogromne komplekse slobodne neobrađene zemlje, koji nisu iskorišteni agrarnom reformom.¹⁴ Na neodređenost i nedorečenost agrarne reforme upozoravao je i dugogodišnji uposlenik Agrarne direkcije u Sarajevu, Lujo Novak. Kao činovnik navedene institucije, Novak prikazuje agrarnu reformu kao jedan započetak i nedovršen posao, koji je nedovoljno pravno reguliran. On vrši analizu ekonomskih parametara dotadašnjeg toka agrarne reforme, te uviđa ekonomsku neefikasnost provedenih

⁹ Hamdija Kapidžić, Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske uprave, ANU BiH, Radovi XLIX, knjiga XV, Sarajevo, 1973. str.111-113.

¹⁰ Milan Gaković, n. dj., str. 12 – 13.

¹¹ Dragiša Lapčević, O agrarnom problemu, Sarajevo,1919. (nadalje: D. Lapčević, n. dj.), cit. str. 54–55.

¹² Vitomir Korać, Borba za agrarnu reformu, Beograd, 1920.

¹³ Dr. Slavko Šećerov, Istorija jugoslavenske agrarne reforme i agrarnog zakonodavstva (1918.– 1933.), Matica srpska, rukopisno odjeljenje M 4029, Novi Sad., bez godine izdanja (nadalje: S. Šećerov, n. dj.). Autor je objavio i niz drugih djela iz agrarne reforme, od kojih je najznačajnije "Iz naše agrarne reforme", Beograd, 1930.

¹⁴ N. Car, Agrarna reforma i njene posljedice, Nova Evropa, knjiga sedma, Zagreb, 1923. (nadalje: N. Car, n. dj.), str. 483–489.

mjera. Međutim, to ga ne sprječava da se vodi razmišljanjem o nastavku iste, sa određenim mjerama u pogledu zaštite državne šume, kao i bolje i određenije organizacije agrarnih interesanata.¹⁵

Ironičnost neuspjeha započetog procesa pokušavali su opravdati mnogi režimu „odani ljudi“. Tako, dugogodišnji sudija Vrhovnog i Apelacionog suda u Sarajevu, Đorđo Krstić, u želji da opravda agrarnu reformu, razloge za opadanje poljoprivredne proizvodnje pronalazi u povećanju prekomorske proizvodnje žitarica (prvenstveno na prostoru Južne Amerike). Međutim, i pored primjetne želje za navedena opravdanja, on ističe da se u agrarnoj reformi koja se odigrala u prethodnih petnaestak godina (1919–1933) „nije mnogo vodilo računa o velikim posjedima...“. On ističe pretjeranu dominaciju „malog posjeda“, a razloge za to vidi u izražnoj nacionalno-socijalnoj strani agrarne reforme, „dok se je preko ekonomske strane prelazilo i ondje gdje to nismo smjeli učiniti“¹⁶.

NASILJE - PREDUSLOV ZA BRZU AGRARNO-DRŽAVNU INICIJATIVU

Našavši se na strani pobjednica u Prvom svjetskom ratu, Srbija je osigurala sebi hegemonističku ulogu u novonastajućoj Kraljevini SHS. To je praćeno u BiH uzavrelim agrarnim nasiljem, zaoštavanjem međunacionalnih odnosa i strahom od ideja oktobarske revolucije. Međutim, način i okolnosti u kojima je ona sprovedena su sporni jer nastaju u jednom prijelaznom predparlamentarnom periodu sa posebnim uticajem nacionalno-pobjedničke euforije poslije okončanja Prvog svjetskog rata. Naime, neposredno po okončanju ratnih dešavanja u prilično opustjeloj zemlji dolazi do napada na tadašnju zemljoposjedničku elitu. Na udaru se našla njihova imovina, ali i lična sigurnost.¹⁷ Srpska vojska koja je trebala u anarhičnom stanju da bude faktor stabilnosti i mira je ustvari bila zainteresovani posmatrač koji je nijemo posmatrao dešavanja na terenu. Naime, agrarna reforma je dobro izanaliziran projekat koji je imao jasan cilj, a to je pridobijanje srpskog – pravoslavnog stanovništva, koje je u ovom slučaju jedino u potpunosti od vladajućih monarhističkih krugova prihvaćeno kao državotvorno za ideju unitarne jugoslavenske države, ali i politike koju su vodili hegemonistički politički krugovi iz Beograda. Sa druge strane, kreatorima takve politike bilo je sasvim jasno, da će muslimansko stanovništvo svoju cjelokupnu političku aktivnost podrediti interesima zemljoposjednika kao, ipak slobodno možemo reći, izumiruće intelektualne elite unutar bošnjačkog korpusa. Na taj način, provođenjem duboko zacrtane politike u agraru stvarana je jasna politička prednost da se u kasnijim skromnim ustupcima pridobijaju i same žrtve.¹⁸ Proklamativno situaciju pokušava smiriti i sam regent svojim čuvenim obećanjem seljacima „da će zemlja biti samo Božija i njihova“.¹⁹ Formalno to je išlo u prilog smirivanja situacije, ali i jasna poruka onim koji bi se pokušali oduprijeti „otimačini“ da ustvari djeluju protiv

¹⁵ L. Novak, Pravne i ekonomske posljedice agrarne reforme u Bosni i Hercegovini, Nova Evropa, knjiga sedma, Zagreb, 1923. (nadalje: L. Novak, n. dj.), str. 490–497.

¹⁶ Đorđo Krstić, Dva aktuelna agrarna problema, Državna štamparija, Sarajevo, 1934. (nadalje: Đ. Krstić, n. dj.) str., 8-21; Isti, Bosna i Hercegovina kao privredno područje, Sarajevo, 1938.

¹⁷ O neminovnosti agrarne reforme bilo je svjesno i novoformirani Središnji odbor Narodnog vijeća SHS je, 26. novembra 1918. godine, donio Zaključak 164 o temeljnim načelima za neposredno sprovođenje agrarno-političke reforme i o osnivanju povjereništva za agrarnu reformu (Ferdo Šišić, Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914. – 1919., Matica Hrvatske, Zagreb, 1920. str., 256.–257. (nadalje: F. Šišić: Dokumenta).

¹⁸ E. Mutapčić, n. dj., str. 80.

¹⁹ Milivoje Erić, Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918.– 1941 ., Veselin Masleša, Sarajevo, 1958 (nadalje M. Erić, n. dj.), str. 53.; Ekonomski genocid nad bosanskim Muslimanima, str. 46.

temeljnih postulata novonastajuće države.²⁰ Tako, se zemljoposjednici nisu micali iz gradova, jer je seljaštvo, prilično naoružano, bilo spremno da likvidira svakog ko bi se pokušao oduprijeti opštoj otimačini. To najbolje potvrđuje činjenica da u kasnijem periodu, bez obzira na zakonski preuzete obaveze nije procesuirano nasilje koje je činjeno u ovom periodu. Jedino se, u odnosu na stanje za vrijeme prevrata, smanjio broj paljevina, pljački i ubistava. Dakle, novoformiranom režimu stvorena situacija na terenu išla je u potpunosti u prilog, te se požurilo da se donesu uredbe koje će ustvari odrediti sudbinu cijele agrarne reforme na bosanako-hercegovačkom tlu.

UREDBE IZ PREDVIDOVDANSKOG SISTEMA

Faktički agrarna reforma na teritoriju Bosne i Hercegovine otpočela je sa Prethodnim odredbama koje je vlada donijela 25. februara 1919. godine, pošto ih je svojom ostavkom iznuodio predsjednik komisije i glavni pobornik agrarne reforme, ministar Vitomir Korać. Da ironija bude veća one su objavljene u Službenim novinama od 27. februara 1919. godine, u kojima je raspisano sazivanje Privremenog narodnog predstavništva za 1. mart iste godine.²¹ Na taj način Vlada je preuzela na sebe ključnu ekonomsko-političku odluku, ostavljajući Privremenom narodnom predstavništvu, odnosno budućem prijelaznom parlamentu, mogućnost da samo potvrdi ovu uredbu. Prethodne odredbe su, bez obzira što im sam njihov naziv ne daje nikakav poseban značaj, jer se, prije svega, radi o jednom pripremnom aktu, koji je, po mišljenju mnogih, samo trebao da u početku smiri nabujale sukobe i strasti, bile temeljni akt, na kojem se zasnivala cjeloukupna agrarna reforma.

Pored ostalog, Prethodne odredbe predviđaju:

- Raskidaju se svi kmetovski (čifčijski) odnosi u Bosni i Hercegovini, novim krajevima Srbije (priključeni Balkanskim ratovima: Makedoniji, Kosovu i Metohiji) i u Crnoj Gori (član 1.), a kmetovi i čifčije postaju slobodni vlasnici zemlje (član 2.);
- Odšteta za zemlju, na kojima vlasnicima postaju seljaci, urediće se zakonodavnim putem i za nju jamči država (član 3.). Do finansijske likvidacije ovih odnosa, zemljoposjednicima pripada privremena renta. Međutim, ukoliko bi dotadašnji zemljoposjednik želio obrađivati zemlju u vlastitoj režiji, država mu ovim aktom to garantuje, ali iz “ekspropriiranih velikih poseda ili od državnog zemljišta.”²²

Prethodne odredbe su bile u suprotnosti sa tada najvišim državnim aktom u novonastaloj državi Kraljevini SHS, odnosno sa njenim Ustavom. Upravo u članu 13.

²⁰ Arhiv Bosne i Hercegovine, Zemaljska vlada (ABH, ZV, 693. prez.) ABH, Agrarna direkcija (AGD), 428/20 prez. ABH, AGD, 537 /20; M. Gaković, n. dj., str. 19-99.; Nusret Šehić, Bosna i Hercegovina 1918-1925, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 1991., str. 45-72.

²¹ Službene novine Kraljevine SHS od 27. februara 1919. godine, broj 11-19.; M. Gaković, n. dj., str. 35.

²² Službene novine Kraljevine SHS od 27. februara 1919. godine. Agrarni zbornik, zbirka zakona, Beograd, 1924, Izdavačka knjižarnica Goce Kona, Beograd, 1974., str. 66-74 (nadalje Agrarni zbornik); Pored toga raskidaju se svi kolonatski i ostali odnosi slični kmetstvu u Istri, Goričkoj i Dalmaciji (član 7.); Svi se veliki posjedi ekspropriiraju, a njihove površine dat će se domaćim obrađivačima (član 9.); Bez odštete oduzimaju se posjedi habsburške dinastije i članova habsburškog doma, kao i posjedi dinastija onih zemalja, koje su u ratu bile na neprijateljskoj strani, te posjedi koje su Habsburgovci darivali trećim licima (čl. 12.); Svi veliki šumski kompleksi prelaze u državno vlasništvo, uz servitutna prava mještana (čl. 17. i 18.). U krajevima gdje su seljaci bili opterećeni segregacijom, tj. oduzimanjem dijelova seljačkih pašnjaka i šuma (poslije reformi 1848.) i uvlačenjem toga zemljišta u veliki posjed, ima se izvršiti revizija.

Privremenog ustava stoji: "Svojina je nepovredna, ma kakve prirode bila. Niko ne može biti prinuđen, da svoje dobro ustupi za državne ili druge ikakve potrebe, niti se pravo privatne svojine može radi toga ograničiti, osim gde zakon dopušta i uz naknadu po zakonu." Prema tome, Prethodne odredbe su u samom trenutku donošenja bile u suprotnosti sa Ustavom, kao najvišim pravnim aktom u novonastaloj državi. Da apsurd bude veći, to je učinjeno bez raspravljanja na Privremenom narodnom predstavništvu. Na taj način, u potpunosti je ostvaren cilj, a to je da se izvrši prestrukturiranje svojine u ruke države i kralju odanog stanovništva (prvenstveno srpskog, ali i ostalog koje se okoristilo agrarnom reformom), dok u onim dijelovima, u kojima je on (kralj) imao jasno političko uporište nije došlo do provođenja ove uredbe. Naime, Prethodne odredbe ne odnose se "na onaj teritorij Srbije koji je ona imala do 1912. godine" (član 21.).²³ Postavlja se jasno pitanje zašto je potrebno od agrarne reforme posebno izolovati prostor Srbije, ukoliko su tačne riječi regenta Aleksandra iz već spomenutog proglašenja od 6. januara 1919. godine (24. novembra 1918.): "...da ... mirno sačekaju da im naša država zakonitim putem preda zemlju ... kao što je to već odavno u Srbiji." Ovim je jasno istaknuta teritorijalna izolovanost navedenog prostora od mogućih sankcija Prethodnih odredaba i uopće agrarne reforme, odnosno političko izoliranje političara, iz bivše Države SHS da se miješaju u unutrašnje stvari Srbije. Ako se tome doda činjenica da je poljoprivreda najvažnija privredna grana u ekonomiji Kraljevine SHS, a i kasnije Kraljevine Jugoslavije, onda se iza agrarne reforme, u prijelaznom periodu u nastajućoj državi, nadzire stvaranje osnova za ekonomsko-političku dominaciju i hegemoniju jednog naroda nad ostalim konstitutivnim i nekonstitutivnim narodima.

O ekonomskim ciljevima nove države najbolje govori činjenica da se zamjena novca iz austrougarskog perioda (krune) vršio u razmjeru 1:4 u odnosu na dinar, iako je realni odnos bio približno 1:1.

Dakle, Prethodne odredbe nisu predstavljale ništa drugo nego legalizaciju već zatečenog stanja koje je nastalo u agraru zadnjih dana rata, odnosno tek njegovim okončanjem, a rezultat su nasilne uzurpacije, odnosno otimačine zemlje koju su učinili seljaci, odnosno bivši kmetovi.²⁴

Prema zvaničnoj statistici Agrarane direkcije u Sarajevu, pod kmetskim selištima bilo je 7.752.339 dunuma zemlje. Od toga je bilo:²⁵

Oranica, njiva, livada, vrtova i bašči	5.660.763 dunuma
Šuma i šikara	1.619.786 dunuma
Paša i utrina	471.790 dunuma
UKUPNO	7.752.339 dunuma

Tabela 1. Kmetovska selišta prema svojoj namjenskoj /obrađivoj/ strukturi

Međutim, ovim oštrica agrarne reforme nije zaustavljena. Naime, u narednom periodu oštrica agrarne reforme je usmjerena prema beglučkim zemljama.

²³ Isto

²⁴ Ljubo Božić, Agrarna politika, Veselin Maselša, Sarajevo, 1984. (nadalje Lj. Božić, n.dj.) str. 321.

²⁵ Međutim, u dosadašnjoj literaturi dosta je prisutan podatak da je u Bosni i Hercegovini bilo oko 566.000. hektara poljoprivrednog zemljišta koje je prešlo je u ruke dotadašnjih kmetova. Ovaj podatak je nastao kao rezultat ekspozee ministra Jurja Demetrovića u Narodnom predstavništvu 1933. godine (J. Demetrović, Ekspoze, str. 10.; Lj. Božić, n. dj., str. 321); Međutim, M. Erić navodi da je u pitanju 669.699 hektara (Vidi opš.: M. Erić, n. dj., str. 486.–488.), dok u gore navedenom tekstu podatke daju: M. Gaković, n.dj, str. 109., Ekonomski genocid nad bosanskim Muslimanima, str. 52.; T. Ristić, Borba za zemlju i agrarna reforma, Beograd, 938. str. 58.–59. - po Eriću; L. Novak, n. dj., str. 492.

Upravo, pravni teoretičari i pristalice agrarne reforme su, kako je kasnije vrijeme pokazalo, uspješno uspjeli nametnuti teoriju da Prethodne odredbe polaze od toga da se beglučki odnosi smatraju kao odnosi slični kmetstvu (čl. 7.), na koje se primjenjuju propisi kao i na kmetске odnose, tj. zemlja se daje u vlasništvo beglučara.²⁶

Međutim, svakako da su tvorcima Prethodnih odredaba bili poznati tzv. "beglučki zemljišni posjedi.» i oni su predstavljali više od trećine zemljišta obuhvaćenog agrarnom reformom u monarhističkoj Jugoslaviji. Da su kreatori Prethodnih odredbi smatrali potrebnim njihovo uvrštavanje u ovu uredbu, onda bi beglučki odnosi svoje mjesto našli prije "zakupstvu sličnog odnosa u Bosni i Hercegovini, poznatog pod imenom: priorci, pridržnici, prisjevnici, napoličari", koje su, iako manje poznate agrarnopravne institucije, našle svoje mjesto u Prethodnim odredbama.

Gotovo nevjerovatno zvuči, ali situacija se ponavlja, da Vlada istog dana kada podnosi ostavku na svoj rad izglasava krucijalni dokumenat za agrarno pitanje, odnosno njegov daljnji tok. Naime, demokratsko-socijalistička vlada Ljube Davidovića je 14. februara 1920. godine donijela Uredbu o postupanju s beglučkim zemljama u Bosni i Hercegovini i na istom sastanku podnijela ostavku.²⁷

Postavlja se pitanje ovakog ponašanja Vlade, a to je da ostavi u amanet budućoj vladi ovako vruć krompir kao što je "Beglučka uredba." Možda je ovo najbolji primjer da su se beogradski vladajući krugovi sa imovinom stanovnika Bosne i Hercegovine igrali mačke i miša, jednostavno iz razloga što su znali da i oni rijetki legitimisti, koji su svakako bili prisutni u vladajućim beogradskim krugovima, poput budućeg mandataru Protića, neće uhvatiti u koštac sa pomenutom odlukom, jer bi to indirektno značilo gubitak velikog biračkog korpusa u Bosni i Hercegovini, na koga radikali svakako jasno računaju, i to upravo iz reda srpskog stanovništva, koje je u većini podržavalo radikalno provođenje agrarne reforme. Na taj način demokrate su svom kasnijem najzanačajnijem političkom protivniku, ili partneru, ovisno od trenutne situacije, svjesno ostavili pomenuti problem.²⁸

Pod udar ove odluke je došla kako to čl. 1. Uredbe kaže "sva beglučka zemlja koju vlasnici trajno ne obrađuju lično niti u vlastitoj režiji." Prema ovoj uredbi naseljeni begluci, "na kojima postoje kmetstvu slični odnosi" takozvanih pridržnika, prioraca, prisjevnika, četvrtara itd. se smatraju kmetovskim odnosom ukoliko tu zemlju težaci obrađuju kontinuirano u periodu od deset godina, a kao prelomni datum uzima se period unatrag od 25. februara 1919. godine, ukoliko su njihov život i egzistencija vezani uz dotično zemljište (čl. 2.). Beglucima se smatraju i oni čifluci koji su pretvoreni u begluke bez obzira što se o njima nije vodila evidencija u gruntovnim knjigama (čl. 3.). Pored ovih beglučkih zemljišta na udaru su i zemljišta na kojima ne postoje kmetstvu slični odnosi, a koje težaci već deset godina, računajući od 25. februara 1919. godine unatrag, kao zakupci drže i obrađuju, prelazeći prisilnim otkupom u sopstvenost ovih zakupaca (čl. 6.). Članom 7. ove uredbe na kraju dolaze na udar i svi ostali begluci, "koje sopstvenici nisu od 1910. godine obrađivali niti sami niti u vlastitoj režiji, privode se otkupom svrhama agrarne reforme...", te će ta zemlja biti dodijeljena zemljoradnicima-dobrovoljcima iz Bosne i Hercegovine, kao i

²⁶ E. Mutapčić, n. dj., str. 91-92.

²⁷ Milan Gaković, n. dj., str. 83.-86.; T. Milenković, n. dj., str. 40. Poslanički klub Demokratske stranke (2. decembra 1919.) usvojio memorandum i rezoluciju, prihvaćene na anketi od 24. i 25. augusta u Sarajevu od strane Saveza težaka.

²⁸ E. Mutapčić, n. dj., str. 104-105.

beskućnicima “kojima se ne mogu njihova kmetska selišta vratiti”.²⁹ Jedino su izuzeti oni slučajevi gdje od strane zemljoradnika obrada nije bila moguća “usljed rata ili više sile“. Isto će se tako postupati i sa beglucima koji su nastali prisvajanjem seoskih ispaša. Ukmećene krčevine pripašće bivšim kmetskim selištima, ukoliko su ovi begluci nastali nakon sastava gruntovnice. (čl. 8.) Novi vlasnici zemlje-težaci, plaćat će sami ranijem vlasniku samo one begluke na kojima nisu imali nikakvih prava sličnih kmetskim pravima, i to kako se nagode. Ako se ne mogu nagoditi, onda po državnoj procjeni i na otplatu dugog roka (član 10.). Hoće li, i kako će, država da nadoknadi štetu drugim posjednicima begluka – Uredba o tome ne govori. S pravnog stanovišta tu se radilo o privatno-pravnom ugovoru, a ne javnopravnom kao kad je u pitanju kmetska zemlja, koji je i jedna i druga strana mogla raskinuti, ali u većini slučajeva to se nije činilo, već se ugovor iz godine u godinu produžavao, a ponegdje i nasljeđivao.³⁰

Za sporove nastale između vlasnika i obrađivača beglučke zemlje nadležni su bili građanski sudovi. Naime, stavljeno je u izgled da će država otkupiti svu beglučku zemlju koju težaci obrađuju od 1910. godine. Dosadašnji vlasnici imaju pravo naknade, odnosno rente do isplate iste prema odredbama Uredbe, od 21. juna 1919., o zabrani otuđivanja i opterećivanja zemljišta velikih posjeda, odnosno prema Prethodnim odredbama od 25. februara 1919. “Naseljeni begluci, pobeglučeni čifluci, te u čifluk pretvoreni begluci, predaju se u sopstvenost, čim se pravomoćno utvrdi opravdanost zahtjeva, a ostali begluci, koji se uzimaju pod udar agrarne reforme, prelaze u sopstvenost tek nakon isplate naknade bilo interesantima, bilo predumice po državi”. (čl. 11.) Doista, kada se laički pogleda rok od deset godina obrađivanja zemlje čini se dovoljnim da se određeno zemljište proglasi predmetom agrarne reforme. Međutim, promjene koje su nastale u držanju i obrađivanju beglučke zemlje u toku rata “ne prekidaju ovom uredbom ustanovljena prava i rokove.”³¹ Na taj način, imamo situaciju da je bilo potrebno dokazivati nešto što se odvijalo između 1910. i 1914., odnosno do početka rata (28.juna 1914.) i u vremenu poslije završetka rata, kada je zemlja postala predmetom nasilnog zauzimanja. Dakle, država je vještīm pravnim formulisanjem stvorila prividno veliki rok (10 godina), a on je u stvarnosti mnogo manji (4 godine), te upravo iz tog razloga u kasnijoj provedbi ovako formulisanih odredaba, uvažavajući i izmjene navedene uredbe od 12. maja 1920. godine. Ako je neko kupio kmetske i beglučke zemlje zajedno, poslije uvođenja gruntovnice i ako se beglučke zemlje nalaze još u njegovoj ruci, te ako ih sam ne obrađuje, one će se oduzeti za potrebe agrarne reforme, uz naknadu investicija i po njemu dokazane kupovine, ukoliko je veća od kupovne dobiti za kmetske zemlje.(član 13.) Naime, bilo je slučajeva da su pojedinci kupovali kmetske i beglučke zemlje zajedno, pa su kasnije kmetovima prodali njihova selišta, tako da su ih begluci koštali beznačajno. Postavlja se pitanje, zašto država posebnim jednim članom odvaja ovako nastalu vrstu posjeda i daje mu specifično mjesto u samoj agrarnoj reformi. Odgovor je jasan, veliki broj ljudi nebošnjaka uspio se obogatiti za vrijeme austrougarske vlasti, te su sve više ulagali u nekretnine kupujući begluke i selišta. Na ovaj način država ih je, znajući da su u pitanju trgovci i dr. građanski slojevi društva, uzela pod

²⁹ Mustafa Begić, “Obespravljeni – osiromašeni zemljovlasnici Bosne prema zvaničnim dokumentima države”, Sarajevo, 998. (nadalje: M. Begić, n. dj.), str. 36-38.

³⁰ M. Begić, n. dj., str. 36-38.

³¹ M. Begić, n. dj., str. 36-38.; E. Mutapčić, n.dj., str. 106-107.

određenu zaštitu, znajući da će oni znati značajno obrazložiti svoju kupovinu i ulaganja i na taj način izvući za svoje posjede mnogo značajniju nadoknadu.³²

Ovo bi bile najvažnije odredbe Uredbe od 14. februara 1920., koju su sa oduševljenjem primili težaci u BiH, jer bi njenim provođenjem bilo zadovoljeno 95% težaka–beglučara. Oko ove uredbe vodiće se nekoliko mjeseci ogorčena borba od strane Težačke organizacije, za njeno provođenje, a sa strane Udruženja zemljoposjednika i JMO, za njenu reviziju. Sretna okolnost po bosanskohercegovačke zemljoposjednike bila je što je odlukom Privremenog narodnog predstavništva (PNP) mandat za sastav nove vlade regent povjerio Stojanu Protiću, koju je on formirao 19. februara 1920. godine. Stojan Protić je 11. marta 1920. godine u PNP, govoreći o beglučkoj zemlji, između ostalog rekao da će njegova vlada "...popraviti ono što su naši prethodnici pogrešili i naopako uradili", što je praćeno burnim aplauzom.³³ I doista njegova vlada je učinila određene ustupke bosanskim zemljoposjednicima, donošenjem, 11. maja 1920. godine, izmjena gore pomenute Uredbe o postupanju sa beglučkim zemljama u BiH (od 14. februara 1920. godine). Dok su ranije, po članu 6. i 7. Uredbe o postupanju s beglučkim zemljama u BiH od 14. februara 1920. pod udar agrarne reforme spadali svi begluci na kojima ne postoje kmetstvu slični odnosi, a koja težaci rade posljednjih 10 godina kao zakupci, kao i svi ostali begluci koje sopstvenici nisu od 1910. obrađivali ni sami ni u vlastitoj režiji, sada se, prema ovim izmjenama ti begluci izuzimaju od agrarne reforme, a težaci–beglučari i dobrovoljci koji nemaju dovoljno svoje zemlje - upućuju se na dobijanje državne i javne zemlje.³⁴

Treba napomenuti da je 12. maja 1921. godine došlo do objedinjavanja Uredbe od 12. februara 1920. godine, kao i njenih izmjena od 11. maja iste godine, čime su ove ranije uredbe faktički stavljene van snage. Ovom Uredbom agrarna reforma je obuhvatila sljedeća zemljišta: a) naseljene begluke, na kojima su najmanje deset godina postojali kmetstvu slični odnosi (računa se od 25. februara 1919. godine), ali u okolnostima kada nije ugovoreno vrijeme trajanja zakupa i ukoliko je egzistencija seljačke porodice direktno

ovisna o tom posjedu; b) u čifluk pretvoreni begluci, ukoliko su zemljovlasnik i obrađivač sporazumno tu promjenu prijavili kod vlasti; c) pobeglučeni čifluci – ukoliko njihovi raniji obrađivači nisu naseljeni na nekom drugom zemljištu i ukoliko zemlja nije prešla u ruke drugih obrađivača koji ih trajno obrađuju; d) beglučke zemlje i begluci koje seljaci obrađuju duže od deset godina računajući od 25. februara 1919. godine unazad; e) begluke koji su nastali prisvajanjem seoskih ispaša, ukoliko ih sopstvenik ne obrađuje sam ili u sopstvenoj režiji i ukoliko njegova egzistencija nije vezana za to zemljište; f) ukmećene krčevine, koje su u gruntovnici upisane kao begluk; g) četvrtarski vinogradi, i h) beglučke zemlje uzete u špekulantske svrhe.³⁵

Navedeni ustupci su rezultat ulaska Jugoslavenske muslimanske organizacije u koalicionu vladu Nikole Pašića od 26. marta 1921. godine. Takođe, 12. maja 1921. godine, nakon višemjesečnih pregovora donešena je Uredba o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u BiH. Ovom Uredbom likvidiraju se svi kmetovski odnosi u Bosni i Hercegovini za iznos od 255. 000 dinara. Do navedene sume se došlo tako što se 775.233 hektra množilo sa 329 dinara po hektaru te se tako dobija spomenuti iznos. Iako predviđenom odštetom nisu bili zadovoljni bošnjački (muslimanski) politički krugovi, kao ni zemljoposjednici, oni su je prihvatili prvenstveno iz razloga što su

³² M. Begić, n. dj., str. 36-38.

³³ Milan Gaković, n. dj., str. 83.–91.; T. Milenković, n. dj., str. 43-44.

³⁴ M. Begić, n. dj., str. 38.

³⁵ M. Begić, n. dj., str.152-155.; Agrarni zbornik, str. 126-132.

ranije spomenutom izmjenom Uredbe o beglučkim zemljama sačuvli oko 150. 000 hektara zemlje koja je trebala biti obuhvaćena uredbom od 14. februara 1920. godine.³⁶

Sama odšteta se isplaćivala prema degresivnoj skali u kome su oni sa najmanjim porezom (do 40 kruna) dobijali i do četiri puta veći iznos od onih sa najvećim porezom (preko 6.000 kruna). Isto tako su bili privilegovani i pri samoj isplati odštete. Usljed brojčane dominacije vlasnika iz prve kategorije - oko 11. 000 posjednika došlo je do još izraženije devalvacije posjeda ekonomski moćnijih vlasnika koji su dobili samo 14-15 % od predviđenog iznosa u gotovu novcu. Iako, ova mjera izgleda opravdana sa socijalnog stanovišta, ona je u sebi sadržavala zamku koja je smanjenim iznosom i razbijenim sistemom naplate onemogućavala bosanske zemljoposjednike da dobijanjem veće nadoknade izvrše transformaciju u neki obrt, tako da se ustvari nastavlja ona izražena nacionalno-ekonomska zloupotreba agrarne reforme.³⁷ Treba napomenuti činjenicu da je agrarna reforma u Bosni i Hercegovini cjeloukupno realizovana uz odštetu iz državnog budžeta, što nije slučaj sa ostalim dijelovima monarhije gdje su u tome učestvovali i agrarni interesanti. Od pomenute sume (255. 000 dinara), Agrarnoj direkciji u Sarajevu daje se odmah na raspolaganje 60 milijardi dinara u gotovu i to: 1. Da se likvidiraju u potpunosti kmetski odnosi prema onim posjednicima koji su na ime zemljarine plaćali do 40 kruna; 2. Da se da predujam ostalim "najpotrebnijim sopstvenicima." Preostalih 195.000.000 dinara isplatit će se "kad se ustanovi suma, koja pripada sopstvenicima i to: dve trećine u obligacijama, a jedna trećina u gotovom, i to najkasnije do 15. juna 1922. godine." Rok za otplatu je uz 4% kamate bio 50 godina.³⁸ Sa druge strane, postavlja se pitanje da li su zemljovlasnici koji su plaćali porez do 40 kruna zemljoposjednici, ili su oni sa tim prihodom bili na ivici egzistencije prije navedenih mjera od strane države (socijalna kategorija). Vrijednost zemlje koja je isplaćena na ovaj način bila je desetak puta manja od tržišne u trenutku donošenja Uredbe. Ovom uredbom (čl. 4.) likvidiraju se odnosi na beglučkim zemljama (čl. 2., 4. i 5. Uredbe o postupanju sa beglučkim zemljama od 12. maja 1921.) plaćanjem naseljenih begluka po dvostrukoj katastarskoj vrijednosti. Za tu svrhu određena je suma od 25 miliona dinara, s tim da se ona može povećati ako se ukaže potreba. Navedena suma je, prema ovoj uredbi, trebala biti položena kod Agrarne direkcije u Sarajevu do 15. juna 1922. godine.³⁹ Međutim, ovom Uredbom likvidirani su "kmetski odnosi", ali, kada je u pitanju beglučka zemlja, ona će biti predmetom novih zakonodavnih akata države. Na taj način državni organi su još u predvidovdanskom (predparlamentarnom) sistemu sproveli agrarnu reformu u Bosni i Hercegovini na taj način što se pod udarom iste našlo:

1.	Beglučka zemlja	400 072 ha
2.	Kmetska selišta	775 233 ha
	UKUPNO oduzetog zemljišta	1 175 305 ha

Tabela 2. Oduzeta zemlja od bosanskih zemljoposjednika izražena u hektarima

Pored izražene nacionalne transformacije zemljišta u navedenim ključnim dokumentima, vezanim za agrarnu reformu u Bosni i Hercegovini, vlast se trudila da i

³⁶ M. Begić, n. dj., str. 147-152.; Agrarni zbornik, str. 132-141.

³⁷ E. Mutapčić, n. dj., str. 123-124.

³⁸ M. Begić, n. dj., str. 147-152.; Agrarni zbornik, str. 132-141.

³⁹ Isto

drugim mjerama još dodatno ojača započeti agrarno-pravni kurs. U takvoj mjeri, ubrzo se javljaju od države zaštićene i stimulisane kategorije stanovništva, kao što su dobrovoljci, ratni invalidi, porodice poginulih srpskih vojnika, srpski četnici, beskućnici i sl. Njima je, prema statističkim podacima, država podijelila 110.922 hektara, a isti su prednjačili u zauzimanju oko 600.000 hektara uzurpiranog, uglavnom šumskog zemljišta.⁴⁰ Dakle, ukoliko uključimo i ovaj aspekt ukupan učinak agrarne reforme se može sagledati u sljedećoj tabeli:

Korisnici agrarne reforme	porodica	% svih interesenata	Ukupno dobilo zemlju u hektarima	% od ukupnog zemljišnog fonda reforme
Kmetova	113.103	45,31	775.233	60,27
Beglučara	54.728	21,93	400.072	31,11
Beskućnika	25.752	10,32	28.458	2,21
Dobrovoljaca	4.483	1,80	22.415	1,74
Invalida	2.542	1,02	8.326	0,65
Ostalih zemljor.	48.972	19,62	51.723	4,02
UKUPNO	249.580	100,00	1.286.227	100,00

Tabela 3. Rezultati agrarne reforme u Bosni i Hercegovini⁴¹

Treba napomenuti da u vrijeme monarhističke Jugoslavije preko 80% stanovništva je svoju egzistenciju obezbjeđivalo upravo iz poljoprivrede. Na taj način, stvarni ekonomski parametri provedenih državnih mjera mogu se sagledati iz sljedećeg tabelarnog pregleda u kome se vidi udio oduzete zemlje (prema namjeni i vrsti) u ukupnom zemljišnom fondu Bosne i Hercegovine.

Katarska kultura (kateg. zemljišta)	Stanje zemljišta 1920. godine	Oduzeto zemljište u hektarima	Udio oduzete zemlj. u ukupnom zemljištu
1. Obradiva površina	1 753 488	925 147	52,8%
2. Pašnjaci i neplodno	768 633	53197	6,9%
SVEGA:	2 522 121	928 326	36,8%
3. Šume i šikare	2 51	196 979	7,8%
4. Neplodno	5 102 700	-	-
SVEGA:	5 102 700	1 175 305	23,0%

Tabela 4. Udio zemljišta oduzetog od zemljovlasnika u BiH u odnosu na ukupne zemljišne površine.⁴²

Obima agrarne reforme u Bosni i Hercegovini uporedno sa ostalim dijelovima monarhističke Jugoslavije (iznosi 66,9%) najbolje se može sagledati iz sljedećeg tabelarnog pregleda:

PODRUČJE	Površina u hektarima	Procent od ukupno	Br. porodica koje su dobile	Prosje.površina dobijene

⁴⁰ Ekonomski genocid nad bosanskim Muslimanima, str.100.; E. Mutapčić,n.dj., str.,167-194

⁴¹ Isto, str. 212.

⁴² E. Mutapčić,n.dj., str.,242

			zemlju	zemlje u ha
Bosna i Hercegovina	1.286.227	66,9 %	249.580	4,71
Makedonija, Kosovo i Sandžak	231.099	12%	48.261	4,79
Dalmacija	50.000	2,6 %	96.953	1,94
Slavonija	110.577	5,7 %	99.908	1,11
Vojvodina	222.707	11,6%	100.004	2,23
Slovenija	23.697	1,2%	19.987	1,19
Svega bez BiH	638.080	33,2 %	365.023	1,75
Svega sa BiH	1.924.307	100%	614.603	3,13

Tabela 5. Usporedni rezultati oduzete zemlje agrarnom reformom u monarhističkoj Jugoslaviji⁴³

Summary

The agrarian question is present since the first half of the 19th century in Bosnia and Herzegovina. During this century this issue became a radical struggle between landholders, who were mainly Bosniaks (Moslems) and farmers who were mainly Christians. With the setup of the Austro-Hungarian Monarchy in Bosnia and Herzegovina some new modalities were sought to solve the agrarian question. Probably, the key point in the setup of agrarian-juridical relations during this period was the land-registry. On one hand some Bosnian landholders were granted ownership rights and rights over peasant removals (with evidence of peasant's encumbrance sheet). On the other hand, the Austro-Hungarian monarchy tried to solve this individual-juridical relation with the policy of beneficial loans. However, this resulted in no concrete improvement, due to extensive political and national influence coming from Serbia.

Having won the First World War, Serbia secured itself a hegemonic part in the newly-formed Monarchy of SHS. Consequently, in Bosnia this resulted in ebullient agrarian aggression, acuminating international relations and the fear of the October Revolution. In this way, the newly-formed state, being in some kind of winner euphoria, started the abuse of some of the most positive social measures in the modern period, the agrarian reform. The new administration started in the pre-parliamentary procedure with the radical agrarian reform, which resulted in the seizure of 775.2333 hectare of arable land, i.e. the peasant removals. In this way, 52, 8% of the arable Bosnian land was under the agrarian reform. Later on, the setup of parliament only confirmed the measures which were taken during the revolution and the pre-parliamentary regime and the predicted symbolical refund of a forty-year-long period of repayments. The Agrarian Reform in Bosnia and Herzegovina was unique in the Kingdom of Yugoslavia, whereas the original area of Serbia (up to the Balkan Wars) was completely eliminated from this reform.

State intervention and the beginning of the Second World War held up many peasant farms from being taken from holders of huge financial capitals due to many peasant debts. The results can be found in the wrong agrarian policy.

LITERATURA

⁴³ E. Mutapčić, n.dj., str., 183.

a) Izvori

1. Arhiv Bosne i Hercegovine, fondovi Zemaljske vlade i Agrarne direkcije; Službene novine Kraljevine SHS;
2. Mustafa Begić, "Obespravljani – osiromašeni zemljovlasnici Bosne prema zvaničnim dokumentima države", Sarajevo, 1998.;
3. Agrarni zbornik, zbirka zakona, Beograd, 1924, Izdavačka knjižarnica Goce Kona, Beograd, 1974.;
4. Ferdo Šišić, Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914. – 1919., Matica Hrvatske, Zagreb, 1920.

b) Literatura

1. Ćiro Truhelka, Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1915.
2. Đorđe (Milošev) Martinović, Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini i način njegova rješenja, Cetinje 1909.
3. Đorđe Krstić, Bosna i Hercegovina kao privredno područje, Sarajevo, 1938.
4. Đorđe Krstić, Dva aktuelna agrarna problema, Državna štamparija, Sarajevo, 1934.
5. Dragiša Lapčević, O agrarnom problemu, Sarajevo, 1919.
6. Edin Mutapčić, Agrarna reforma u BiH i njeno zakonodavstvo (1918.-1941.), JU Biblioteka "Alija Isaković", Gradačac, 2007.
7. Ferdo Hauptman, Bosanskohercegovački aga u procjepu između privredne aktivnosti i rentijerstva na početku 20. stoljeća, GDI BiH, broj 17, Sarajevo 1969., str. 30–33.
8. Grupa autora, Ekonomski genocid nad bosanskim Muslimanima, MAG, Sarajevo, 1992.
9. Hamdija Kapidžić, Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske uprave, ANU BiH, Radovi XLIX, knjiga XV, Sarajevo, 1973.
10. Joseph von Hammer, Historija Turskog (Osmanskog) carstva, III, Zagreb 1979., str. 391-392.
11. L. Novak, Pravne i ekonomske posljedice agrarne reforme u Bosni i Hercegovini, Nova Evropa, knjiga sedma, Zagreb, 1923.
12. Ljubo Božić, Agrarna politika, Veselin Maselša, Sarajevo, 1984.
13. Milan Gaković, "Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini (1918.–1921.)", Prilozi, Godina VI, Broj 6, Sarajevo 1970.
14. Milivoje Erić, Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918.–1941., Veselin Maselša, Sarajevo, 1958.
15. Mustafa Imamović, Historija Bošnjaka, Bošnjačka zajednica kulture – Preporod, Sarajevo, 1997.
16. N. Car, Agrarna reforma i njene posljedice, Nova Evropa, knjiga sedma, Zagreb, 1923.
17. Nusret Šehić, Bosna i Hercegovina 1918-1925, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 1991.
18. Slavko Šećerov, Istorija jugoslavenske agrarne reforme i agrarnog zakonodavstva (1918.–1933.), Matica srpska, rukopisno odjeljenje M 4029, Novi Sad., bez godine izdanja.
19. Vasilj Popović, Agrarno pitanje u Bosni i Turski neredi za vrijeme reformnog režima Abdul Medžida, SANU, posebna izdanja CL, knjiga 59, Beograd 1949.
20. Vitomir Korać, Borba za agrarnu reformu, Beograd, 1920.

TRANZICIJA / TRANSITION - ISSN 1512-5785

Časopis za ekonomiju i politiku tranzicije/Journal of economic and politics of Transition

Godina XIII - Tuzla-Travnik-Zagreb-Beograd-Bukurešt, 2011., Br. 27